

УДК 82.0:821.512.154

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-47-56

БАЙМЫРЗАЕВ Б.А.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

БАЙМЫРЗАЕВ Б.А.

КНУ имени Ж. Баласагына

BAIMYRZAEV B.A.

KNU named after J. Balasagyn

**ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЛАРДЫ ЖЫЙНОО, ЖАРЫЯЛОО ИШТЕРИ:
ТАБЫШМАКТАР, ӨЛӨНДӨР, КУУДУЛДУК ЖАНА КУЙКУМ СӨЗДӨР, ТАРЫХЫЙ
ОКУЯЛАР ЖЕ ТАРЫХЫЙ СӨЗДӨР, МАКАЛ-ЛАКАПТАР, УЧКУЛ ЖЕ ТААМАЙ СӨЗДӨР
(Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КУУНУН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ КАФЕДРАСЫНДА
ЖЫЙНАЛГАН ФОЛЬКЛОРДУК МАТЕРИАЛДАРДЫН НЕГИЗИНДЕ, 1950-2010-жж.)**

СБОР, ПУБЛИКАЦИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ УСТНОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА: ЗАГАДКИ,
ЮМОР И ЮМОРИСТИЧЕСКИЕ ВЫСКАЗЫВАНИЯ, ПРОИЗВЕДЕНИЯ НА ИСТОРИЧЕСКУЮ
ТЕМУ, ПОСЛОВИЦЫ, ПОГОВОРКИ (НА ОСНОВЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ МАТЕРИАЛОВ,
СОБРАННЫХ НА КАФЕДРЕ КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ КНУ ИМЕНИ Ж. БАЛАСАГЫНА,
1950-2010 гг.)

COLLECTION, PUBLICATION OF WORKS OF ORAL FOLK ART: RIDDLES, RIDDLES,
HUMOROUS AND HUMOROUS SAYINGS, HISTORICAL EVENTS OR HISTORICAL SAYINGS,
PROVERBS, SAYINGS (BASED ON FOLKLORE MATERIALS COLLECTED
AT THE DEPARTMENT OF KYRGYZ LITERATURE
OF KNU NAMED AFTER J. BALASAGYN, 1950-2010)

Кыскача мүнөздөмө: Мурдагы 1-2-макалаларда (КУУнун жарчысы 2024, № 3 жана 4) айтылган ой учугун улоо менен ошол 1950-2010-жылдар аралыгында КМУнун (азыркы Ж.Баласагын атындагы КУУнун) кыргыз адабияты кафедрасында жыйналган фольклордук материалдардын арасынан табышмактар, өлөндөр, куудулдук өнөр, куйкум сөздөр, тарыхый окуялар же тарыхый сөздөр, макал-лакаптар, учкул же таамай сөздөр туурасында бул макалада сөз болот. Бул фольклордук материалдардын жанрдык жана көркөм-эстетикалык табияты жөнүндө сөз кылуу аркылуу алардын азыркы жана эртеңки келечек абалы туурасында да маалымат алсак болот. Бул жөнүндө улуттук фольклор изилдөөчүлөрү мындан ары да ырааттуу илимий изилдөө иштерин улантуу зарылчылыгы күн тартибинде такай турары эч кимге жашыруун эмес.

Аннотация: Продолжая рассуждения, высказанные в предыдущих статьях (см. Вестник КНУ 2024 г. №3 и 4), следует отметить, что среди фольклорных материалов, собранных на кафедре кыргызской литературы КГУ им. 50-летия СССР (ныне КНУ им. Ж. Баласагына) в период с 1950 по 2010 год, есть загадки, комические произведения, пословицы и поговорки и др. Говоря о жанровой и художественно-эстетической природе этих фольклорных материалов, можно также получить информацию об их нынешнем и завтрашнем состоянии. Не секрет, что на повестке дня постоянно стоит необходимость продолжения последовательной научно-исследовательской работы по изучению национального фольклора.

Abstract: Continuing the arguments expressed in previous articles 1-2 (Vestnik of KNU 2024, No. 3 and 4), it should be noted that among the folklore materials collected at the Department of Kyrgyz Literature of KSU in the period from 1950 to 2010, there are riddles, riddles, comic works, riddles, proverbs, sayings, sayings, proverbs and sayings. This is stated in the article. Speaking about the genre and artistic and aesthetic nature of these folklore materials, you can also get information about their current and future state. It is no

secret that the need to continue consistent research work of researchers of national folklore is constantly on the agenda.

Негизги сөздөр: фольклор; жанр; табышмактар; куудулдук өнөр; тарыхый сөздөр, макал-лакаптар, таамай сөздөр.

Ключевые слова: фольклор; жанр; загадки; юмористические произведения; исторические произведения; поговорки, пословицы.

Keywords: folklore; genre; riddles; comic art; historical sayings; proverbs; sayings.

Киришүү: Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгы өзүнчө жаткан рухий кенч экендигин буга чейин жарык көрүп келген адабий материалдардан жана бул өнөрдү өчүрбөй сактап алып жүргөн айтуучу жана аткаруучу өнөр адамдарынын, өздүк чыгармаларын жараткан чыныгы жаратуучулардын чыгармачылык дүйнөсү бизге көп нерседен кабар берет. Айтылуу “Манас” эпосун жараткан элдин оозеки өнөрү башкалардан өзгөчөлөнгөн сапаттык белгилерге ээ экендигин өткөн XIX кылымдын ортосунан тартып Ч.Ч. Валиханов, В.В. Радлов баш болгон окумуштуулар баса белгилеп көрсөтүп кеткени азыр эч кимге жашыруун эмес [1]. Маселе, биз ошол мезгилде баа берилип, улуттук оозеки өнөрдүн атайын көңүл буруучу жагдайларын көп да элес ала бербей, аларды илимий изилдөө иштеринин алкагынан оолак кармап келдик. Албетте, буга ошол мезгилдеги саясий-идеологиялык кырдаал да өзүнүн таасирин тийгизгенин айта кетүүбүз жөндүү болмокчу. Ошондой болсо да, ошол советтик мезгил кыргыз элинин ар тараптуу өсүп-өнүгүүсүнө, асыресе илим-билимге, маданияттын бийик баскычына жетүүсүнө ыңгайлуу шарт түзүп, ага атайын кам көргөн да ушул түзүлүш экенин кантип унутта калтырабыз? Кыргыз эли 1924-жылы РСФСРдин курамынан бөлүнүп чыгып, өзүнчө мамлекеттик маккамга ээ болгон күндөн баштап, алгачкы Илим комиссиясы (1925-жылы) түзүлүп, ал мекеме Кыргызстандын илимий иштеринин негиз салуучусу катары өз жолун баштаган жана улуттук бай оозеки мурасты эл оозунан жыйноо, кагаз бетине түшүрүү жана алгачкыларын китеп кылып чыгаруу жагын колго алган тунгуч орган ушул болгон. XX кылымдын 20-30-жылдары башталган мындай иш-аракеттер айтылуу

“Манас” эпосун улуу манасчылар: Сагымбай Орозбаков, Саякбай Каралаев баш болгон манасчылардан, кенже эпосторду (“Курманбек”, “Жаныш-Байыш”, “Кедейкан” ж.б.) тоо булбулу Токтогулдун шакирттеринин (Калык, Алымкул, Коргоол ж.б.) оозунан жазып алуу иштери башталган. Кийин 40-50-жылдары манасчы М. Мусулманкуловдун, жазгыч манасчылар: Ы.Абдрахманов, Т.Молдо баш болгон элдик оозеки чыгармачылыктын алп өкүлдөрүнөн жазуу улантылган. Бул иштерди орундатууда кийин Кыргыз улуттук илимдер академиясынын тил, адабият жана тарых институтунун илимий кызматкерлери чоң эмгек өтөштү. Алар 1940-жылдардын 2-жарымынан баштап Кыргызстандын бардык райондоруна өзүнчө жана М.В. Фрунзе атындагы кыргыз пединститутунун окутуучу-профессордук курамы менен биргеликте атайын илимий экспедицияларды, фольклордук, тарыхый-этнографиялык, диалектологиялык багыттагы чыгармачылык жүрүштөрдү уюштурушуп, натыйжада элдик оозеки чыгармалардын жаңы алып жүрүүчүлөрүн аныкташып, алардын оозунан да баалуу материалдар жазылып алынган болчу. Ал материалдар улуттук академиянын тил, адабият жана тарых институтунун кол жазмалар фондусунда сакталып, алар кечээ 1995-жылы академик А.А. Акматалиевдин жетекчилиги менен “Эл адабияты” деген серияда 30 томдук көлөмдө жарык көрдү.

Ал эми мурдагы макалаларыбызда (1-2-макала, КУУнун жарчысы 2024, № 3 жана 4) айтылгандай, Ж. Баласагын атындагы КУУнун кыргыз адабияты кафедрасында жыйналган фольклордук материалдар (1950-2010-жж.) да аз көлөмдө эмес. Аларды окуп, иргөө, жарактууларын өзүнчө жыйнак кылып чыгаруу иштери Эгемендик жылдарынан

башталып, натыйжада 2015-жылы Улуу Жеңиштин урматына кыргыз элиндеги кошоктор жана көрүшүү ырлары (3-том, түзгөн – улук окутуучу Ш. Айтбаева) КУУнун жетекчилиги тарабынан жарык көргөн. Ал эми 2017-жылы сүйүү ырлары (1-том, түзгөн – профессор А. Абдразаков), ал эми санат-насыяттар, термелер, казалдар, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, макалдар, табышмактар, таамай сөздөр, тарыхый сөздөр, өлөндөр, анегдоттор, куудулдук өнөр өзүнчө бир том [2, 428-б.] (2-том, көлөмү 26,75 б.т.), түзгөн – доцент Б.А.Баймырзаев) болуп жарык көргөн. Кафедрада дагы 3 (үч) томдук материал даярдалып, ал ушул убакка чейин кафедра мүчөлөрүнүн ыкшоолугунан улам чыкпай турат. Буга көңүл буруп, кызыккан киши жок. Биз бул макалабызда жогоруда сөз болгон фольклордук жанрлардын ичинен **табышмактар, өлөндөр, куудулдук жана куйкум сөз өнөрү, тарыхый окуялар же тарыхый сөздөр, макалдар, таамай сөздөр** жөнүндө кыскача маалымат бермекчибиз.

Маселенин жалпы мазмуну:

Элибиздин эс-акылын камчылап, ой жүгүртүүсүн өргө сүрөгөн эзелки жанрлардын бири – **табышмактар**. Бул жанр журтубуздун жашоо-турмушу менен байланышса да, күн сайын эле күлө багып, күргүштөп төгүлүп, оңой эле оозго келе калчу өнөр эмес. Табышмактардын пайда болушу, эл арасына сиңип, жашап кетиши өз кучагына көп мезгилдерди камтый тургандыгы анын өмүрүнүн узактыгын шарттайт. Эл оозунан жыйналган материалдардын арасында буга чейин жарык көргөн табышмактарга көп да окшошо бербеген, өтө аз сандагы (32 табышмак) “акыл кутучасы” биздин үлүшүбүзгө туура келгенсыйт. Бул табышмактардын айрымдарын 1972-жылы КМУнун кыргыз филологиясы факультетинин ошол мезгилдеги студенти Ч. Орозакунова (№531-дептер) Ысык-Ата районунун Сан-Таш совхозунда жашоочу Имаш Мергенбаевден жазып келген. Ал эми алыскы Аксы районунун (мурдагы Жаңы-Жол району) Ворошилов атындагы колхозунун (Крупская айылы) мүчөлөрү Айдаров Стамбек (65 жашта) жана

Калмурзаева Гази (40 жашта) апалардан да бир топ табышмактар (№247-дептер) азыркы эл акыны, Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыктын ээси Анатай Өмүрканов тарабынан 1966-67-окуу жылындагы фольклордук практика учурунда жазылып алынган. Ушул эле жылы (1966-67-окуу жылында) практикант-студент А. Кулматова (№254-дептер) Кочкор районунун Москва колхозунун мүчөсү Ибрай Тултемировдон жана Ош областынын Өзгөн районуна караштуу «Кара Таш» поссоветинин жашоочусу Райхан Калмурзаевадан жана Ысык-Көл районуна таандык болгон Балыкчы шаарынын Ысык-Көл көчөсүндө жашоочу Кемел деген аксакалдан да кыйла дурус табышмактарды таап, жазып алууга жетишкен. Бул жыйнактан орун алган табышмактардын басымдуу бөлүгүн жогоруда саналып өткөн кадырман адамдардын оозунан жазылган баалуу материалдар түзөт. Ал эми айтуучусу көрсөтүлбөгөн аз сандагы табышмактар алыскы Ак-Таала районунун борбору саналган Баетов айлынан практикант-студент Темирова Батма Токтоназаровна тарабынан жазылып алынган (№374-дептер) экен, сапаты талапка жооп берерин эске алып, ушул жыйнакка сунуштадык [2, с. 357-361]. Бул жыйнактан орун алып жаткан аз сандагы (32 табышмак) табышмактардын айрымдары эски малдын көзүндөй болуп Сиздерге тааныш көрүнөт. Анткени, аларды Сиздер айыл арасында жашаган эски адамдардын оозунан уккансыздар. Кээ бирлери мурда, мындан көп жыл илгери жарык көргөн атайын жыйнактардан орун алышы да мүмкүн [3, с. 86-93]. Анткен менен алардын саны өтө эле аз. Ошондон улам оозеки сүйлөө речибизден, күнүмдүк жашоо-турмушубуздан четтеп, деги эле кыргыз аң-сезиминен өз өмүрүн өчүрүп бараткан түшүнүктөрдү ушул айрым табышмактар аркылуу кайра элибиздин энчисине ыйгаруу максатында мындай кадамдарга баруу бүгүнкү күндүн талабына, азыркы абал-шартка ылайык жасалгандыгын унутпоого тийишпиз.

Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгында өзүнчө жанр катары өмүр сүрүп келген өнөр-**өлөң айтуу**. Албетте, өлөндөр улуттук оозеки

чыгармачылыгыбызда кеңири жайылып, өнүгүп кетпегени менен айрым аймактарда кадыресе жашап, эл оозунан түшпөй айтылып келгендигин байкоого болот. Журт ичинде «өлалбай жатып өлөң айтат» деген накыл сөздүн айтылып калышы эле көп нерседен кабар берет. Элдик лириканын табиятына төп келген өзгөчө жанр катары өлөңдөр өткөн ХХ кылымдын I жарымына чейин жигердүү жашап, кийин советтик турмуш образы өзүнчө өң-түс, көз караш, түшүнүк аркалаганы оозеки чыгармачылыктын башка жанрлары сыяктуу эле өлөңдөр да өз өмүрүнүн гүлдөгөн мезгилин артка таштап, соңку заман шартына, адам пейил-куюна аргасыз баш ийгендей элес калтырат. Калың кар менен тонгон муздун илеби ички жан дүйнөндү кандай ичиркентип, каардуу кыштын ызгаары көпчүлүктүн көңүл кушун кайт кылган жашоо маанайы ала баар жаздын келиши менен жер бетине өлөң чөп, байчечекей баш багып, гүлдөр жайнап, куштар сайрап демекчи, башкача нукка түшүп, ажайып көрккө бөлөнгөн сыңары өлөң жанрынын ички табияты, айтуу же ырдоо шарты лирикалык фондо ачылып, адамдарга рухий-эстетикалык ырахат тартуулаганы үчүн эл эсинде эми да жашап келет. Өлөңдөрдүн ошондой жанрдык өзгөчөлүгү көпчүлүк учурларда эл көп чогулган жерлерде, аш-тойлордо, жоро-бозолордо, кыз оюндарда, негизинен жаштар басымдуулук кылган чөйрөдө кеңири ырдала берген. Аны эркек-аял, кыз-жигиттер, жеңе-кайни, кайынага-келин болуп ырдашып, жаштар катышкан сармерден оюндары өлөңсүз өз көркүн ача алган эмес. Өлөңдөр Кыргызстандын түштүк райондорунун айрым аймактарында, канатташ казак калкына жакын жайгашкан айылдарда кеңири айтылып, эки элге тең орток өнөр катары өз өрүшүн кеңите берген. Албетте, бул фольклордук жанрдын түпкү белгилери, биздин оозеки чыгармачылык салтыбызга айланышы, ички түзүлүш формасы, аткарылыш же ырдоо өзгөчөлүгү ж.б. бөтөнчөлүктөрү бүтүндөй алганда бүгүнкү күндө казак элине таандык болгону менен негизи түпкү теги бир эл катары кыргыз-казак журтунда өлөң айтуу өнөрү эркин өмүр кечирген. Болбосо, соңку советтик түзүлүш,

Орто Азия элдерине өз-өзүнчө Союздук республика макамын ыйгарган учурда гана кыргыз менен казак экиге бөлүнүп, өзүнчө мамлекет катары таанылган мезгилден тартып өлөң айтуу өнөрү казак калкына гана таандык түшүнүк катары кабылданып калган. Чындыгында, өлөңдү казактар гана айтпастан мурдагы Орто Азия чөлкөмүнө кирген түрк тилдүү көп элдер үчүн өлөң айтуу мүнөздүү көрүнүш болгон. Бул жагынан алганда кадимки кыргыздар өлөң айтууга келгенде боордош казак агайындардан кем калбай, айрым учурларда алардын өзүн шаштырып, бир эсе таң калтырган учурлар көп эле болуп келген. Демек, өлөңдөр кыргыз элинин өткөн доору, байыркы маданияты, рухий-эстетикалык дүйнө таанымынын бир бутагы же салаасы катары кабылданып, ар убак аздектелип, терең изилденүүгө муктаж. Өлөңдөрдү эл оозунан жыйноо, колдогуларын өзүнчө жыйнак кылып чыгарууга келгенде УИАсынын Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институтунун илимий кызматкери, белгилүү фольклорист, ф.и.д. Г. Орозованын иштиктүү аракетин баса көрсөтүүгө болот.

Ал эми биздеги (КУУнун кыргыз адабияты кафедрасындагы) жыйналган материалдарга келсек, көптөгөн дептерлерди аңтарып, андагы эл оозунан жазылып келген фольклордук материалдардын арасында өлөңдөр аздыр-көптүр көлөмдө жыйналганы бизди кубантат. Аларды окуп, бир баштан таанышып чыкканда эл арасындагы төмөнкү айтуучулардын (информаторлор) оозунан жазылып алынган өлөңдөргө өз ылайыгына жараша жогорку аталган жыйнактан орун берилди. Алыскы Чаткал районуна караштуу Терек-Сай айылынын (мурда Ала-Бука районуна караган – Б.Б.) жашоочусу Мусабек Бекмуратовдун (77 жашта, уруусу-багыш) оозунан бир топ өлөңдөрдү 1975-жылы 11-июлда Д. Нусупов жазып алган болсо, аларды иргеп, салыштыруулардан кийин болгону 26 (жыйырма алты) сап өлөң жарактуу катары тандалып, бул жыйнакка сунуштадык. Ошол эле жылы (1975-жыл, 15-июль) ал мезгилдеги стулент-практикант, бүгүнкү күндөгү окумуштуу-адабиятчы, филология илимдеринин доктору Бекташ Шамшиев

Чаткал районунун Каныш-Кыя айылынын жашоочусу Бөрүбек Ысмайыловдон (уруусу-багыш) да айрым өлөндөрдү жазып, алардын ичинен аз гана бөлүгү (22 сап) тандалып алынды. Ал эми студент-практикант Анара Байзакова 1967-жылы Кулбай Эсенбаев деген адамдан (кайсыл жерден экени көрсөтүлбөгөн) бир нече өлөң жазып алса, алардан талапка жооп берет деген ишеничте 36 (отуз алты) сап өлөң аталган жыйнакка киргизилди. Ошол эле жылы республикабыздын азыркы эл акыны, Токтогул атындагы сыйлыктын ээси Анатай Өмүрканов Аксы районунун Ворошилов колхозунун Крупская айылынын жашоочусу, 68 жаштагы Айымкан Кубатовадан бир нече сап өлөң жазып келген экен, алардын болгону 15 (он беш) сабы гана ушул жыйнакка сунушталды. Калган өлөндөр алыскы Тажикстанга караштуу Жерге-Тал районунун «Коммуна» колхозунун мүчөсү Атанбек Шадиевден КМУнун сырттан окуу бөлүмүнүн I курсунун студенти Макабай Зуурбеков тарабынан азыраак өлөң жазылып, андан болгону 8 (сегиз) гана сап алынды. Ушул эле районго караштуу “Кошой” колхозунун мүчөсү Киёш Хамитовдун оозунан студент-практикант Исмаил Назаров бир топ өлөң жазып алган болсо, алардын арасынан жалпы 64 (алтымыш төрт) сап материал да ушул жыйнактан орун алды. Баары 171 (жүз жетимиш бир) сап өлөң жарык көрдү [2, с. 393-399].

Кыргыз элинде кеңири айтылып, көпчүлүктүн көңүлүн бурган элдик өнөр-**куудулдук жана куйкум сөз өнөрү**. Эл оозунда ар убак айтыла келген Апендинин жоруктары, арабызда жашап жаткан сөзү өзүнчө ашкерелөөчү күчкө ээ болгон көпчүлүктү күлкүгө бөлөп, көңүлүн ачып, көйгөйүн чечүүгө көп себепкер болгон “Сарыбайдын жоруктары”, “Өтө акенин жоруктары”, “Бозгунчунун жоруктары”, “Кочкорбайдын жоруктары” жана “Осмонаалынын айткандары”, “Исаалынын айткандары” сыяктуу бирин-экин окуялар, куйкумду сөздөр эл арасында ар убак ооздон-оозго көчүп, ар түрдүү кырдаалдарда айтылып, өзүнчө күлкү жарата келген. Куудулдук же күлкү өнөрү кыргыз эли үчүн бөтөн түшүнүк

эмес. Элибиз эзелки доорлордон бери эле күлкүгө чоң маани берип, анын жардамы менен коомдук-социалдык маселелерди чечүүгө жетишишкен. Кыргыз элинин жашоо-турмушунда, көз караштарында демократиялык түшүнүктөрдү, принциптерди жайылтып, сын жана өзүн-өзү сындоонун негизги жоболорун өздөштүрүшкөн. Натыйжада, хан-бектердин алдында алардын эл башкаруудагы одоно кемчиликтеринин бетин ачуу, көпчүлүктүн көңүлүн ошол ишке буруп, калк алдында күлкү менен мыскылдын кызыл чогуна кактоо, шылдыңдоо аларды кадимкидей сестентип, журт мүдөөсүн эске алып, аны орундатуу, аткаруу зарылчылыгы келип чыккан. Ошондой мүнөздөгү материалдардын айрымдарын (“Апендинин жоруктары” 15 бет) азыркы адабиятчы, академик А. Акматалиев 1974-жылы Кара-Буура районунан Аманбаев Шаршен аксакалдан (63 жашта); 1987-жылы 2-курсун студенти, маркум Маткабылов Абдразак Кадам-Жай районунан (айтуучу белгисиз); студентка Ж. Абасова Аламүдүн районунун Арчалы айылынан; студент Калчоро Көкүлов Кара-Буура районунун Бакайыр айылынын жашоочусу Кадырова Айжамал (72 жашта) энеден жазып келишкен. Ал эми студентка М. Осмонова Кадыракун Үсөновдун оозунан “Сартбайдын жоруктарын” (көлөмү 1 бет, “Өтө акенин жоруктары” (көлөмү 1,5 бет, азыркы Ч. Айтматов (мурдагы Киров – Кара-Буура) районунун жашоочусу Акбар Жээнбаевден (химия мугалими, Кара-Сай орто мектеби), “Исаалынын айткандарын” (көлөмү 3 бет) Кочкор районунун Семиз-Бел айылынын жашоочусу, 87 жаштагы Алмаш Мамытова энеден жазылган. Бул материалдар мурда-кийин эч жерде жарык көрбөгөндүгү менен кызыгууну пайда кылат. Ал эми эл арасында «Бозгунчунун жоруктары» деген жалпы аталыш менен көп окуялар, күлкүлүү жорук-жосундар айтылып келет. Азыркы бизге жеткен маалыматтарга караганда бул адам Тянь-Шань районунун Миң-Булак айлында жашаган. Бозгунчу Жумагул уулу болжол менен 1829-жылы туулуп, 1905-жылы дүйнөдөн кайткан. Бул материалдар Бозгунчу атанын чөбөрөсү Бейше Сулаймановдон 1985-

жылы студент Ибраев Сейтек жазып келген. Көлөмү 2 бет. Ушул эле С. Ибраев тарабынан Ош областынын мурдагы Совет (Кара-Кулжа) районундагы “Ленинчил жаш” колхозунун Чалма айылында (дептердеги маалымат боюнча) туулган «Кочкорбай куудул жөнүндө» 3 беттик материал ошол райондун жашоочусу Жусуева Кимиядан жазылып алынган. Аталган куудул жөнүндө Жумгал районунун Беш-Терек айылынын жашоочусу Жамансариевдин оозунан 1 беттик материалды Жамал Шамшиева жазып келген. Негизинен, анекдоттор жана куудулдук өнөр боюнча жалпы 27 (жыйырма жети) беттик материал (кол жазма түрүндө) жогорку аталган жыйнактан орун алган болчу. Соңку мезгилде Сартбай, Кочкорбай өңдүү куудул, ырчы, оозунда кеп-сөзү бар адамдар жөнүндө айрым маалыматтар жарык көрүп келсе да, ошолорго кошумча жардам болобу деген ой менен булар да аталган жыйнакка сунушталган эле [2, с. 400-420].

Эл оозунда кеңири айтылып, улам мезгил өткөн сайын өз баасын арттырып, кунун жоготпой келаткан тема – **тарыхый окуялар** же **тарыхый сөздөр**. Бул багытта кыргыз фольклор изилдөөчүлөрү соңку мезгилдерде гана белгилүү бир тыянакка келгендей болсо, XX кылымдын I жарымында изилдөө иштерин баштаган окумуштуулар жана жыйноочулар: К. Мифтаков, Ы. Абдырахманов (Ак молдо), К. Рахматуллин, М.И. Богданова, А. Самүдүн уулу (Тайгүрөнов), Т. Саманчин, Т. Байжиев, З. Бектеновдор алгач мындай өткөн тарых менен байланышкан окуялар жана тарыхый инсандар жөнүндөгү эл оозунда айтылып келаткан баяндарды тарыхый сөздөр деген аталыш менен кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын классификацияларына киргизе баштаган. Албетте, аларда деле тарыхый сөздөр өзүнүн так ордун таба албай келген десек болот. Ар кайсыл бөлүштүрүүдө ар кандай орун тартипте жайгаштырылган. Кыргыз фольклористика илиминде али да болсо илимий жактан тактоону, изилдөөнү талап кылган жагдайлар жок эмес экендиги ушул маселеден да айкын болууда. Кандай десек да, оозеки формада жашап, бүгүнкү күнгө чейин өз өмүрүн эл

ичинде улантып келаткан тарыхый окуялар, инсандар жөнүндөгү таасын баяндар улуттук фольклор илиминде эпикалык чыгармалардын түрүнө кирип, өзүнчө өң-түс, аныктама алууга толук укуктуу. Муну эл оозунан жыйналып бизде (КУУда) сакталган айрым материалдар да жокко чыгарбайт. Ушул материалдардан дайын болгондой, тарыхый сөздөр айтылыш формасы боюнча ар кандай (ыр, кара сөз, жорго сөз, казал, эскерүү, санжыра түрүндө) абалда экенин байкоого болот. Бүгүнкү күнгө чейин эл оозунда элибиздин байыркы доорлордогу баскан жолу, баяндуу тагдыры, XVI-XVIII кылымдардагы кыргыз-калмак кагылышы, Кокон ордосу, XVIII кылымдын аягы XIX кылымдын башындагы падышалык Россиянын Орто Азия элдерине болгон баскынчылык саясаты, 1898-жылкы Анжиян көтөрүлүшү, 1916-жылкы Улуттук боштондук көтөрүлүш, 1920-1927-жылдардагы биздеги жер-суу реформасы ж.б. тарыхтагы урунттуу учурлар, кандуу окуялар эл эсинде бекем сакталып, ушуларга байланыштуу тарыхый адамдардын эл-жер үчүн жасаган эрдиктери, жеке көз караш, аракеттери да көз жаздымда калган эмес. Биз жогоруда аталган жыйнакка ошол тарыхый окуяларга аздыр-көптүр катышы бар айрым жаңы материалдарды да киргиздик.

1. Анжиян облусуна караштуу Жалал-Кудук районунан КМУнун II курсунун студенткасы Касиет Бекназарова 1960-жылдардын аягында көлөмү 7 беттен турган Анжиян көтөрүлүшү жөнүндөгү “Мадалы эшен баяны” деген материалды (362-368-беттер) жазып келген. Айтуучусу көрсөтүлгөн эмес.

2. Өткөн кылымдардагы (XIX кылым) Кокон ордосунун кыргыз элине, анын ичинде Чаткал өрөөнүнө болгон таасири, тарыхта айтыла келген Полот хан (Исхак), Мусулманкул, Кудаяр, Нүзүп, Шералы ж.б. жөнүндө, ушул аймакка катышы бар Ибрагим бий, Шер датка, Абдымомун бек, Кожомурат датка, Ажыбек (Хаджи) бий, Жайлоо бий ж.б. жөнүндө, өзгөчө Чаткал өрөөнүнөн чыккан Нурумбет баатыр, Сарымсак датка, Айдаралы бий, Момун бек, Курманбай бий, Эшааболуш, мөөрсүз бий Кочкоралы, Кастору эне,

Чөкөбай мерген, Стам таап, Ыманалы барак ж.б. баяны Чаткал районунун Айгыр-Жал айылынын тургуну, санжырачы жана тарых изилдөөчү Жапаркул Бексариёвден 2010-жылы июль айында жазылып алынган эле. Айтуучу Ж. Бексариёв бул тарыхый баянды өз атасы Бейшен, Ыманаалы барактын уулу Масалбектен, айылдагы Нурдин абалардан уккандыгын жана бул мезгил 1950-жылдардын аягы, 60-жылдардын башына туура келерин белгилейт. Бул жазылып алынган материалдардын көлөмү компьютерге тергенде 16 (он алты) бетти түзөт [2, с. 362-390]. Айланасы ак тоолордон курчалган бул өрөөндүн бүгүнкү күндө алтыны баш болгон кен байлыктары эле баалуу болбостон, алтынга алмашкыс байлык- улуу сөз өнөрү экенин унутпасак. Чаткал өрөөнү адабий-тарыхый маалыматтарга бай аймак катары соңку Эгемендик келгенден тартып көпчүлүктүн көңүлүн бура баштады. Чаткалды ар тараптуу изилдөө иштери мурда совет мезгилинде башталып, бирок ал илимий иштер ар кандай себептер менен кийин токтоп калганын эске алганда соңку илимий изилдөөлөр аз болсо да үмүттүн шооласын жандырат [4, с. 83-86].

Жусуп Баласагын атындагы КУУнун кыргыз адабияты кафедрасында сакталган фольклордук материалдардын арасында аз да болсо **макалдар**, айрым **лакаптар** [2, с. 340-353] орун алган. Булардан тышкары **учкул сөз** же **идиомаларга** түспөлдөш бир нече сандагы сөз айкаштары (**таамай сөздөр**) [2, с. 362-390] да өзүнчө бөлүнүп берилди. Өзгөчө, макал менен лакаптарды жанрдык жактан так ажыратып таануу менен аларды өз-өзүнчө бөлүп көрсөтүү мүмкүнчүлүгү бир топ кыйынчылык жаратты. Ошондон улам айрым лакаптык белгилерди өзүнө камтып (маани-мазмуну боюнча – Б.Б.), бирок аны жанрдын талабы боюнча чечмелөөгө келгенде натыйжалуу жыйынтыкка ээ боло албагандыктан улам айрым материалдар дагы эле болсо илимий-практикалык жактан тактоону талап кылууда. Бул макал-лакаптар эл оозунан чогултулган материалдардан иргелип алынды. Албетте, буга чейинки жарык көргөн макал-лакаптар менен салыштырылып,

колдон келишинче аларда жарыяланбаган макал-лакаптар гана бул жыйнакка сунуш кылынды. Бул макал-лакаптар эл оозунан жазылды деген менен аларды айткан адамдар жөнүндө маалыматтар да болууга тийиш. Буларды айтып, жаздырган адамдардын эскерүүсү боюнча алып караганда бул материалдар эл ичинде сөзгө чечен, чукугандай таап сүйлөгөн айрым адамдардан калганын эскерте кеткенибиз жөндүү болоор. Андайлардын катарында Түп районунун Көөчү айылынын жашоочусу Жумабеков Кызай (1916-жылы туулган) 1972-жылы КМУнун студенткасы Г. Дунгановага “Көрпө макалчыдан уккандарым” деп бир нече макалды айтып, жаздырган экен. Ал эми Ош шаарынын жашоочусу Абдылдаев Абазбек да жалпы саны 60дан (алтымыштан) ашык макал-лакап жазып келген. Айтуучусу-белгисиз. Ош областынын Өзгөн районунун Куршаб совхозунун жашоочусу Кулунова Бүбүш апа да бир нече макалдарды оозеки айтып, студентка А. Закировага жаздырган. Ошондой эле таамай айтылып, санат-насыяттарга жакындашып кеткен материалдарды 1990-жылы Кочкор районунан Медетбекова Шааркул Кулбаш уулу Аскарбектен жазып келген. Ал эми Түп районунун Корумду айылынын тургуну Калый Талды уулунан (67 жашта) бир нече макал студент Куткелдиев тарабынан жазылып алынган. Жети-Өгүз районунун Саруу айылынын жашоочусу Н. Жумабековадан (1902-жылы туулган) да бир топ макалдар жазылып алынган. Анан калса, Саада Эгембердиева, Сарыбай Дөөткулов, Асанова өңдүү адамдардын оозунан да бир кыйла жаңы, мазмундуу материалдар жазылган. Ошондой эле Ысык-Көл районунун Корумду айылынын тургуну Макеева Айсалкын энеден (70 жашта) да көп макал-лакаптар 1989-жылы практикага барган студентка Бурмакул Чекирова тарабынан жазылып алынган. Кочкор районунун Ак-Учук айылынын жашоочусу Кадыр Жанай уулунан 1985-жылы 6-курстун студенткасы С.Аликеева бир нече көлөмдүү материал жыйнаган. Сөздү сөзгө кынаган, ойду ойго улаган сөзмөр, чечен адамдардын бири Чүй районунун Мичурин колхозунун тургуну Жанузаков Кадыр аксакал

деп билсек болот. Анын оозунан 1982-жылы студент Жамашева Асыл, 1990-жылы Токтомушев Макештер жалпысынан 20дан ашык макал жазып келишкен. Айрым маалыматтарга караганда Жанузаков Кадыр карыя Кочкор районунун Чолпон айылынын тургуну деп да көрсөтүлгөн учурлар бар. Мүмкүн бир убактарда Кочкордо жашаган болуу керек. Манас районунун Чоң-Капка айылынын тургуну Бекенов Барпектен (1940-жылы туулган) 2003-жылы Таабалдиева Гүлзат да бир нече макал жазып алган. Ошондой эле Ысык-Көл районунун Бостери айылынын тургуну Рысбаев Осмонаалы аксакалдан (82 жашта) А.Сакманбетова бир нече макал жазып келген. Ал эми Ак-Талаа районунда жашаган С.Казакбаев да кыйла эле көлөмдүү материалды К.Өмүралиевага айтып берген. Жаңы-Жол районунан Турсунбаева Сурмадан Асанбек Иманбаев тарабынан да бир нече макал жазылып алынган. Алыскы Ала-Бука районунун 1-Май колхозунан Жакатов Жапар (58 жашта) 1992-жылы Раева Зулфияга бир нече макал жаздырган. Бул сунуш кылынган материалдардын баары алфавиттик тартипте аталган жыйнакка киргизилди. Ар бир бөлүмдүн аягынан андагы айрым түшүнүксүз сөздөргө кошумча тактоолор орун алды.

Жалпылап жыйынтыктаганда, Ж.Баласагын атындагы КУУнун кыргыз адабияты кафедрасында жарым кылымды кучагына алган элдик оозеки чыгармалар жыйналып, алардын айрымдары жанрлар боюнча өз-өзүнчө томдук болуп жарык көргөн болсо, аларды ар тараптуу изилдөө иштери бүгүнкү күндүн негизги талаптарынын бири. Биз бул макалаларыбызда өзүбүз түзүүчүлүк кылган 2-томго кирген жанрлар боюнча гана учкай сөз кылууга үлгүрдүк. Калган 2 томдон орун алган фольклордук материалдар жөнүндө өзүнчө сөз болууга тийиш. Албетте, биздин бул макалаларда сөз болгон маселелер жөнүндө дагы толуктоолор, илимий талдоолор алдыда айтыла бермекчи. Ал эми биздин кафедрада ушул күнгө чейин жарык көрбөй жаткан дагы 3 томдук материал (жөө жомоктор, армандар, уламыштар, легендалар, мифтер ж.б.) жарык көрүп калса, бул жалпы коомчулук, фольклористика илими үчүн

пайдалуу эле иш болмок. Эң өкүнүчтүүсү – учурунда эч кимге (кафедра мүчөлөрүнө) бөлүнбөй калган башка жанрлар (эпостор, жаңылмачтар, калптар, бешик ырлары, оюн ырлары, каада-салт ырлары, элдик ырлар, ырымдар, даарымдар, тамсилдер ж.б.) “колдо бар алтындын баркы жок” демекчи, ар кайсыл дептердин бетинде каралбай, бааланбай калып кеткени. Эгерде ошол жогоруда аталып өткөн эч кимге бөлүнбөй калган фольклордук материалдар ошондо кафедра мүчөлөрүнө тендештирилип бөлүнгөндө биздин азыркы колдогу рухий кенчибиздин саны жана сапаты мындан да жогору болмок.

Колдонулган адабияттар

1. «Манасты» дүйнөгө даңазалагандар. Биринчи чыгарылышы: В.В. Радлов, Ч.Ч. Валиханов. – Бишкек: «Манас» жана Ч. Айтматов Улуттук академиясы, 2021, 800-б.
2. Кыргыз эл оозеки чыгармалары (1950-2010-жж.). Санат-насыяттар, термелер, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, казалдар, макалдар, таамай сөздөр, тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөңдөр, анегдоттор, куудулдук өнөр / Түзгөн: Б.А. Баймырзаев. II том. – Бишкек: «COLOR» басмасы, 2017, 428-б.
3. Кыргыз элинин макал-лакаптары, табышмактары, жаңылмачтары, калптары / Түзгөн: Ж. Мукамбаев. – Фрунзе: «Кыргызстан», 1974.
4. Чаткал району-илимий изилдөөлөрдө: Республикалык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Жалал-Абад, 2015.
5. Өлөңдөр. Китепте: Кыргыз эл оозеки чыгармалары (1950-2010-жж.). Санат-насыяттар, термелер, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, казалдар, макалдар, таамай сөздөр, тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөңдөр, анегдоттор, куудулдук өнөр / Түзгөн: Б.А. Баймырзаев. II том. – Бишкек: «COLOR» басмасы, 2017, 393-399-бб.
6. Табышмактар. Китепте: Кыргыз эл оозеки чыгармалары (1950-2010-жж.). Санат-насыяттар, термелер, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, казалдар, макалдар, таамай сөздөр, тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөңдөр, анегдоттор, куудулдук өнөр / Түзгөн: Б.А. Баймырзаев. II том. – Бишкек: «COLOR» басмасы, 2017, 357-361-бб.
7. Куудулдук өнөр. Китепте: Кыргыз эл оозеки чыгармалары (1950-2010-жж.). Санат-насыяттар, термелер, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, казалдар, макалдар, таамай сөздөр, тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөңдөр, анегдоттор, куудулдук өнөр / Түзгөн: Б.А. Баймырзаев. II том. – Бишкек: «COLOR» басмасы, 2017, 400-420-бб.
8. Тарыхый сөздөр. Китепте: Кыргыз эл оозеки чыгармалары (1950-2010-жж.). Санат-насыяттар, термелер, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, казалдар, макалдар, таамай сөздөр, тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөңдөр, анегдоттор, куудулдук өнөр / Түзгөн: Б.А. Баймырзаев. II том. – Бишкек: «COLOR» басмасы, 2017, 362-390-бб.
9. Макалдар. Китепте: Кыргыз эл оозеки чыгармалары (1950-2010-жж.). Санат-насыяттар, термелер, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, казалдар, макалдар, таамай сөздөр, тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөңдөр, анегдоттор, куудулдук өнөр / Түзгөн: Б.А. Баймырзаев. II том. – Бишкек: «COLOR» басмасы, 2017, 340-350-бб.
10. Таамай сөздөр. Китепте: Кыргыз эл оозеки чыгармалары (1950-2010-жж.). Санат-насыяттар, термелер, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, казалдар, макалдар, таамай сөздөр, тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөңдөр, анегдоттор, куудулдук өнөр / Түзгөн: Б.А. Баймырзаев. II том. – Бишкек: «COLOR» басмасы, 2017, 362-390-бб.

Рецензент: филол.и.д., профессор Абакиров К.А.